

Małgorzata Wochowska

Wymiar ideologiczny partnerstwa eurośródziemnomorskiego

Streszczenie

Region Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu ma strategiczne znaczenie dla Unii Europejskiej, ale nie jest to łatwe sąsiedztwo. UE jest najpotężniejszym partnerem handlowym tego regionu, głównym inwestorem zagranicznym i importerem oraz źródłem pomocy finansowej i rozwojowej, a także najczęstszym miejscem destynacji dla legalnych i nielegalnych emigrantów z tego regionu. Nie dziwi więc, że na przestrzeni lat integracja południowych państw Morza Śródziemnego z UE, poza wymiarem ekonomicznym, przyniosła także działania w obszarze ochrony praw człowieka, dialogu międzykulturowego i edukacji, czyli współpracę na polu społecznym, kulturalnym i humanitarnym. W artykule chciałabym zwrócić uwagę na normatywny, tj. odwołujący się do wzorców, wymiar polityki śródziemnomorskiej UE oraz repertuar związanych z nim praktyk ideologicznych. Jest to dobry czas na tego typu refleksję, gdyż wraz z końcem 2013 r. zamknięty jest Regionalny dokument strategiczny i regionalny program indykacyjny dla partnerstwa eurośródziemnomorskiego, a także pokaźna grupa programów współpracy eurośródziemnomorskiej w obszarze społecznym, kulturalnym i humanitarnym.

Słowa kluczowe: Partnerstwo śródziemnomorskie, dialog międzykulturowy, programy współpracy śródziemnomorskiej, *normative power*

Normative Dimension of the EU-Mediterranean Partnership

Abstract

The region of North Africa and the Middle East is of strategic importance for the European Union. It is nevertheless not an easy kind of neighbourhood. The EU is the most powerful trading partner in the region, the main foreign investor and importer and a source of financial assistance and development, as well as the most frequent destination for legal and illegal immigrants from these areas. It is not surprising that over the years the integration of southern Mediterranean countries and the EU brought actions which have gone beyond the economic dimension and have developed the area of human rights, intercultural dialogue and education, that is, the cooperation in social, cultural and humanitarian fields. In this article I intend to draw attention to the normative dimension of the EU-Mediterranean policy and a repertoire of ideological practices associated to it. This is the right time for this kind of reflection because in the year 2013 the Regional Strategy Paper and the Regional Indicative Programme for the Euro-Mediterranean Partnership were brought to an end, together with a substantial group of Euro-Mediterranean co-operation programs dedicated to social, cultural and humanitarian matters.

Keywords: Euro-Mediterranean Partnership, intercultural dialogue, EU-MED cooperation programmes, normative power

Tło współpracy

Deklaracje o „solidarności ze światem arabskim” ze strony krajów WE były nasilone w latach 70. Tak narodził się zainicjowany przez Francuzów „dialog Euro-Arabski”, którego istotą było wzmacnianie więzi politycznych i gospodarczych z krajami arabskimi. Dialog wydawał się szczególnie solidnym forum współpracy tuż po jego ustanowieniu, tj. po wojnie arabsko-izraelskiej i kryzysie naftowym w 1973 r. oraz w czasie wojny

w Zatoce Perskiej w 1991 r., gdy dawał nadzieję na rozwijanie współpracy krajów Europy z jej południowymi sąsiadami. W czerwcu 1992 r. w Lizbonie Rada Ministrów Wspólnot Europejskich wydała raport¹, w którym określiła obszary priorytetowe, zgodne z założeniami Odnowionej Polityki Śródziemnomorskiej (RMP), którego powstanie zbiegało się w głębokimi reformami zachodzącymi w systemie instytucjonalnym i politycznym w samej Europie. W raporcie wyszczególniono obszar basenu Morza Śródziemnego i Bliskiego Wschodu jako priorytetowe dla Europy, zapowiadając dążenie do podtrzymania dobrosąsiedzkich stosunków, a także „pomoc w rozwoju gospodarczym i budowaniu demokracji i rządów prawa”². Rada Ministrów Wspólnot Europejskich „wyraziła wolę kontynuowania swojej polityki służącej przyczynianiu się do stabilności i dobrobytu regionu śródziemnomorskiego, promując podejście partnerskie zdolne do tego, by oprócz wzajemne relacje proporcjonalnie do skali i intensywności związków ukształtowanych przez geografę i historię”³. W ramach RMP planowano skierować bezpośrednie wsparcie do instytucji społecznych i innych aktorów tzw. społeczeństwa obywatelskiego oraz do uniwersytetów, mediów i władz lokalnych. Raport wyraźnie wskazywał, że zaproponowane działania mają się przysłużyć procesom modernizacyjnym w krajach objętych interwencją.

W maju 1995 r. podpisano deklarację barcelońską, inaugurując nowy etap współpracy krajów Unii Europejskiej i 12 krajów basenu Morza Śródziemnego, znany jako partnerstwo eurośródziemnomorskie (EMP). Objęło ono: Algierię, Cypr, Egipt, Izrael, Jordanię, Liban, Maltę, Maroko, Syrię, Tunezję, Turcję i Autonomię Palestyńską. Jednym z trzech wymiarów EMP była współpraca społeczna, kulturalna i humanitarna, stawiana w dokumencie niemal na równi z kwestiami politycznymi i bezpieczeństwa (stanowiącymi tzw. pierwszy koszyk) oraz obszarem gospodarczo-finansowym (drugi koszyk).

Partnerstwo Śródziemnomorskie zainicjowało szereg europejskich programów, których celem było m.in. wzmacnianie dialogu międzykulturowego, współpracy w zakresie badań i edukacji, a także ochrona praw człowie-

¹ Zob. Reproduced from the Bulletin of the European Communities 1992, No. 6, http://aei.pitt.edu/1420/1/Lisbon_june_1992.pdf [tłum. własne].

² Ibidem.

³ Ibidem.

ka. Miały być one realizowane dzięki środkom Programu MEDA i pożyczkom z Europejskiego Banku Inwestycyjnego. Podstawowy cel współpracy został określony w dokumencie jako „działania na rzecz zapewnienia pokoju, stabilności i rozwoju regionu”. Zaangażowane państwa wyraziły przekonanie, że ich wspólnym celem jest stworzenie obszaru dialogu, wymiany i współpracy, a także zapewnienie stabilności i dobrobytu, które wymagają „wzmocnienia demokracji i poszanowania praw człowieka, trwałego i zrównoważonego rozwoju gospodarczego i społecznego”⁴. W preambule dokumentu zadeklarowano ponadto prowadzenie działań na rzecz zwalczania ubóstwa oraz promowania pełniejszego zrozumienia międzykulturowego. Preambuła podkreślała wagę takich zagadnień, jak dialog multilateralny, ochrona praw człowieka i zasad demokratycznych oraz zrównoważony ekonomicznie i społecznie rozwój, a także zwalczanie biedy. Autorzy dokumentu odwołali się do zapisów Karty Narodów Zjednoczonych i Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w części zatytułowanej „Partnerstwo polityczne oraz na rzecz bezpieczeństwa”, wywodząc z tych dokumentów ideę prawa międzynarodowego opartą na poszanowaniu takich wartości, jak m.in. suwerenność terytorialna, wyrzeczenie się wojny, prawo narodów do samostanowienia, walka z przestępczością zorganizowaną i terroryzmem, a także wolność stowarzyszenia się w celach pokojowych.

Założenia tzw. trzeciego koszyka deklaracji, który przyjął nazwę „Partnerstwo społeczne, kulturowe i międzyludzkie”, można pogrupować w następujący sposób:

- warunkiem wstępnym podjęcia partnerskiej współpracy jest dialog i szacunek. Obustronne zrozumienie między kulturami jest źródłem ich bogactwa;
- istotna w budowaniu współpracy jest rola niezależnych mediów;
- kluczowe jest wspieranie rozwoju jednostek, szczególnie ludzi młodych, zapewnianie rozwoju ich praw społecznych, w tym prawa do indywidualnego rozwoju;
- współpracę powinna wspierać trwała polityka edukacyjna i kulturowa, której założenia należy konsultować we współpracy wszystkich krajów ENP;

⁴ Deklaracja Konferencji Barcelońskiej, http://www.eeas.europa.eu/euromed/docs/bd_en.pdf [tłum. własne].

– korzystna jest mobilność i wymiana osób, szczególnie lokalnych liderów, przywódców ruchów społecznych, politycznych, religijnych, świata akademickiego, świata mediów, związków zawodowych i reprezentantów przedsiębiorstw;

– społeczeństwo obywatelskie, którego idea zakłada umożliwienie konstituowania się i rozwijania ruchów oddolnych, stanowi centralny punkt rozwoju ENP;

– współpraca między państwami ENP powinna mieć charakter zdecentralizowany i należy zapewnić jej właściwe instrumenty. Należy wzmacniać udział władz lokalnych i regionalnych w realizacji założeń partnerstwa;

– procesy migracyjne wymagają administracyjnego wsparcia, tj. wprowadzenia przejrzystych zasad migracji, bardziej adekwatnego odpowiadania na potrzeby rynku, zastosowania specjalnych programów edukacyjnych. Wsparcia wymagają także osoby migrujące nielegalnie (oznacza to odejście od penalizacji na rzecz wprowadzania rozwiązań systemowych);

– przeciwdziałanie terroryzmowi powinno się odbywać na zasadzie współpracy międzynarodowej.

Deklaracja barcelońska zakończona jest tzw. planami działania (*work programmes*), stanowiącymi zapowiedź akcji podejmowanych wspólnie z myślą o realizacji powyższych założeń. Plany działania w ramach trzeciego koszyka, „Partnerstwo społeczne, kulturowe i międzyludzkie”, podzielone zostały na następujące sekcje:

– rozwój kapitału ludzkiego – państwa objęte regionie ENP miały stawiać na rozwój kapitału ludzkiego – podnoszenie poziomu edukacji, zaangażowanie w dialog na rzecz wypracowania standardów polityki edukacyjnej, szkolenie zawodowe, zastosowanie technologii w edukacji, współpracy uniwersyteckiej. Zaplanowano m.in. organizację spotkań dla: przedstawicieli sektora zawodowego i pracowników uczelni wyższych;

– wielopoziomowe sprawowanie rządów – ustalono, że przedstawiciele miast i regionów powinni zostać zaangażowani w działania partnerstwa eurośródziemnomorskiego, zachęceni do odbywania corocznych spotkań służące wymianie doświadczeń i podsumowaniu stojących przed nimi wyzwania⁵;

⁵ W ramach Komitetu Regionów, który stanowi najważniejszy organ reprezentujący interesy władz lokalnych i regionalnych w UE dopiero w 2010 r. zawiązane zostało Eurośródziemnomorskie Zgromadzenie Samorządów Lokalnych i Regionalnych (ARLEM), którego celem jest

– dialog międzykulturowy – zadeklarowano, że wymiana kulturalna i znajomość języków ma znaczenie dla poprawy wzajemnego zrozumienia. Zaproponowano spotkania pracowników administracji i ekspertów służące wymianie dobrych praktyk w takich obszarach, jak: dziedzictwo kulturowe, wydarzenia artystyczne, koprodukcje (teatr i kino), tłumaczenia. Zadeklarowano udzielenie wsparcia finansowego dla spotkań przedstawicieli religii i instytucji religijnych, teologów, naukowców w celu przełamania uprzedzeń, ignorancji i fanatyzmu;

– media – uznano, że na rzecz lepszego zrozumienia kulturowego oddziaływać będzie bliska współpraca między mediami za pomocą programu MED-Media. Corocznie odbywać się miały spotkania z przedstawicielami mediów z krajów ENP;

– młodzież – postulowano stworzenie programu, uwzględniającego przede wszystkim szkolenia zawodowe, skierowane dla osób bez kwalifikacji i szkolenie „liderów społecznych”, w tym pracowników socjalnych i pracowników młodzieżowych;

– wspieranie dialogu społecznego i obywatelskiego – przedstawiciele administracji wyższego szczebla mieli się spotykać w celu omawiania narzędzi i programów na rzecz wymian naukowców, pracowników akademickich, ludzi biznesu, studentów i sportowców oraz usprawnienia i uproszczenia procedur administracyjnych;

– rozwój społeczny – uznano, że ENP musi się przyczyniać do poprawy warunków życia i pracy oraz do zwiększenia poziomu zatrudnienia w rejonie Morza Śródziemnego. Zapowiedziano ułatwienie dostępu do podstawowych świadczeń socjalnych;

– zdrowie – sygnatariusze zobowiązali się do prowadzenia akcji informacyjnych i prewencyjnych, a także poprawy usług zdrowotnych (szczególnie skierowanych do matek i noworodków), wsparcia polityki planowania rodziny, a także wzmocnienia współpracy w wypadku klęsk żywiołowych;

– migracje – to temat kluczowy ze względu na skalę zjawiska. Zaproponowano organizowane regularnych spotkań, służących uzgadnianiu planów współpracy na podstawie doświadczeń zdobytych m.in. w ramach Programu MED-Migracje, szczególnie w zakresie poprawy warunków życia le-

wprowadzenie do Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego wymiaru regionalnego i lokalnego, m.in. przez pokazanie skuteczności współpracy między samorządami mimo barier politycznych i instytucjonalnych.

galnych imigrantów w krajach Unii. Wyszczególnione zostały: terroryzm, handel narkotykami i przestępczość zorganizowana jako główne wyzwania współpracy. W tym celu wzmocniona miała zostać współpraca między policją, organami sądowymi, służbami celnymi i administracyjnymi. Spotkania miały być organizowane z uwzględnieniem różnorodności sytuacji w poszczególnych krajach. Wskazywano także na konieczność wypracowania mechanizmów na rzecz zdecentralizowanej współpracy między instytucjami naukowymi, mediami, organizacjami pozarządowymi i przedsiębiorstwami⁶.

Podkreślam, że powyższe zagadnienia należą do koszyka dotyczącego kontaktów społecznych i kulturowych. Nie rozwijam tu zagadnień, które znalazły się w koszyku pierwszym „Partnerstwo polityczne i w zakresie bezpieczeństwa” ani w drugim „Partnerstwo gospodarcze i finansowe”. Zasygnalizowanie ich istnienia jest jednak potrzebne, by pokazać, że deklaracja barcelońska obejmowała zasięgiem wszystkie kluczowe dziedziny polityki – od bezpieczeństwa, energii, migracji, walki z terroryzmem, aż do edukacji i kultury, podzielone analogicznie wobec polityk sektorowych UE.

Proces barceloński – podsumowanie

Deklaracja barcelońska z 1995 r. stanowiła początek ogólnego partnerstwa między UE, a dwunastoma krajami południowej części basenu Morza Śródziemnego. Komisja Europejska wskazuje, że proces nią zapoczątkowany stanowił jedyne forum umożliwiające krajom EU konstruktywny dialog, wspierający dążenia do reform politycznych i społeczno-ekonomicznych oraz modernizacji w regionie Morza Śródziemnego⁷. Pozwolił także wypracować oprawę instytucjonalną tego wielostronnego procesu⁸, mimo iż spotkaniom w ramach ENP zorganizowanym w Valletcie (1997), Palermo (1998), Stuttgarcie (1999), Marsylii (2000), Brukseli (2001) i Walencji (2001) towarzyszyły fale przemocy na Bliskim Wschodzie oraz wzajemna

⁶ A. Kołakowska, *10 lat partnerstwa śródziemnomorskiego – bilans i perspektywy*, Materiały Studialne Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych 2006, nr 3, s. 7.

⁷ Strona internetowa Komisji Europejskiej http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/reasons_with_third_countries/mediterranean_partner_countries/rx0001_pl.htm.

⁸ Ibidem.

wrogość delegacji arabskich i izraelskiej, co uniemożliwiało przyjęcie stonom wspólnego stanowiska⁹.

Tekst deklaracji barcelońskiej był jednocześnie na tyle ogólny, że nawet w części „Plany działania” nie wskazywał konkretnych instrumentów realizacji założeń, nie definiował również wskaźników wykonalności. Między innymi z tego powodu część badaczy jest krytyczna wobec realizacji procesu barcelońskiego, wskazując, że rozpoczął on w UE trend prowadzenia niejednoznacznej gry z partnerami z Południa, tylko z nazwy sugerującej „partnerstwo”. Dimitry Kochenov, który przeprowadził analizę wymiaru instytucjonalno-politycznego EMP oraz przedsięwzięć po nim następujących, zauważył, że od lat 90. rośnie skomplikowanie procesu, ale integracja nie pogłębia się. Jego zdaniem świadczy to wyraźnie o trzymaniu partnerów „na bezpieczny dystans” i podtrzymywaniu złudnego założenia, że wszystkie strony jednakowo definiują wartości, do których odwołują się w sygnowanych dokumentach i do których przestrzegania dobrowolnie się zobowiązują¹⁰.

W literaturze przedmiotu znajdziemy tych, którzy twierdzą, że od początku procesu barcelońskiego UE traktowała państwa Maghrebu raczej jako obiekt swoich interwencji niż równoprawnego aktora areny międzynarodowej¹¹. Niektórzy badawcze określają UE jako *normative power*. W świetle tego ujęcia inicjatywy proponowane w ramach EMP stanowią sposób wymuszenia na beneficjentach (tj. rządach państw, elitach, członkach tzw. społeczeństwa obywatelskiego), by przyjmowali oni ideologiczne i instytucjonalne normy określone przez „hegemonia”. Dodatkowym potwierdzeniem słuszności tej perspektywy miałyby być wprowadzona w relacjach z państwami Południa zasada warunkowości, związana z wypełniania akceptowanych w UE wartości (*value-based conditionality*). Warto zauważyć, że określenie UE jako *normative power* zakłada przede wszystkim zdolność tego ugrupowania do proponowania beneficjentom takiego zestawu korzyści (np. bodźców materialnych, perspektyw rozwoju) i jednocześnie norma-

⁹ K. Zajączkowski, *Unia Europejska jako aktor globalny – aspekty polityczno-obronne*, Studia Europejskie 2009, nr 1.

¹⁰ Zob. D. Kochenov, *New developments in the European Neighbourhood Policy: Ignoring the problems*, *Comparative European Politics* 2011, No. 9, s. 581–595.

¹¹ E. Remacle, *L'expérience de l'Union de l'Europe occidentale comme fondement pour une défense européenne intégrée dans l'Union européenne*, Dir. Prof. A. Cahen, A. Miroir et M. Telo, Bruxelles 1996.

tywnych żądań, który byłby przez nich akceptowalny i który przyczyniałby się do pozyskania ich przychylności i lojalności¹². Ujęcie UE jako *normative power* nie jest jednoznacznie negatywne. H. G. Brauch przekonuje, że polityczna fragmentaryzacja krajów basenu Morza Śródziemnomorskiego nie pozwala na użycie innych, np. militarnych środków bezpieczeństwa. Współpraca eurośródziemnomorska wymaga więc zastosowania narzędzi długotrwałego budowania partnerstwa w oparciu o wartości i normy. Mają być to narzędzia o charakterze politycznym, które Brauch nazywa *partnership-building measures* i które jego zdaniem mają potencjał wywierania pozytywnego wpływu w wymiarze kulturowym i społecznym współpracy¹³.

Sygnatariusze deklaracji barcelońskiej zobowiązali się, że „partnerstwo opierać się będzie na zasadach solidarności i poszanowania różnic charakterystycznych dla każdego uczestnika”. Znajdujemy w tych słowach odniesienie do jednej z fundamentalnych zasad integracji europejskiej *in varietate concordia* („zjednoczona w różnorodności”). Zauważyć jednak należy, że w obrębie UE kraje członkowskie mówią o „jednoczeniu”, w stosunku zaś do krajów objętych EMP mowa o opartym na poszanowaniu różnic „partnerstwie”. W obu przypadkach jednak podstawą procesów integracji miała być postawa zrozumienia, szacunku i relacji opartych na dialogu.

Po Barcelonie

Jakie były kolejne kroki w zakresie współpracy UE z państwami regionu Morza Śródziemnego? W 2003 r. przyjęto założenia Europejskiej Polityki Sąsiedztwa – European Neighbourhood Policy (w skrócie: ENP)¹⁴. Miała ona oferować integrację polityczną i ekonomiczną, a jednocześnie wyrazić nie określa, że jej celem nie jest doprowadzenie do negocjacji akcesyjnych. Rozgraniczała zatem, jakie są perspektywy wynikające ze współpracy zaangażowanych stron, które kraje te stają się obiektem interwencji UE bez

¹² Zob. D. Bechev, *Of power and powerless: The EU and its neighbours*, Comparative European Politics 2011, No. 9, s. 414–431.

¹³ *EuroMediterranean Partnership for the 21st Century*, (eds.) H. G. Brauch, A. Marquina, A. Biad, Basingstoke 2000, s. 477.

¹⁴ COM (2003)104 final, Komisja Europejska, Wider Europe – Neighbourhood: A new framework for relations with our Eastern and Southern Neighbours, http://ec.europa.eu/prelex/detail_dossier_print.cfm?CL=pl&DosID=181231.

perspektywy przystąpienia do UE. Polityka sąsiedztwa prowadzona na podstawie Planów Działania, tworzonych indywidualnie dla każdego kraju sąsiedzkiego, początkowo realizowana była za pomocą takich programów, jak: TACIS (dla sąsiadów wschodnich i Rosji) oraz MEDA (dla krajów śródziemnomorskich), które od 2007 r. zostały zastąpione przez Europejski Instrument Sąsiedztwa i Partnerstwa – ENPI.

Kolejne kroki przedsięwzięto w 2008 r. w Paryżu, gdy szefowie państw i rządów przyjęli komunikat, który miał służyć zwiększeniu efektywności partnerstwa eurośródziemnomorskiego: Proces barceloński: Unia na rzecz regionu Morza Śródziemnego. Komunikat ten miał zmanifestować nowy etap współpracy, znany jako Unia dla Śródziemnomorza (UdŚ). Objęła ona 43 państwa, tj. członków UE, Komisję Europejską, kraje partnerskie i obserwatorów partnerstwa eurośródziemnomorskiego oraz nowe kraje: Chorwację, Bośnię i Hercegowinę, Czarnogórę i Monako. Zachowano w mocy Regionalny dokument strategiczny dla regionu śródziemnomorskiego i regionalny program indykacyjny na lata 2007–2013¹⁵, które w ramach ENPI określały cele i działania dotyczące współpracy między UE a krajami regionu Morza Śródziemnego. Przygotowano także programy i inicjatywy, które mają służyć realizacji założeń tego procesu w obszarze społecznym, kulturalnym i humanitarnym.

Jakkolwiek krytycznie oceniany jest w literaturze proces eurośródziemnomorski, badacze są zgodni, że instrumenty wypracowane dzięki niemu stały się katalizatorem zaangażowania wspólnoty międzynarodowej w społeczno-ekonomiczny rozwój krajów Morza Śródziemnego. Dwa dokumenty wydane przez UE w 2011 r. w reakcji na wydarzenia Arabskiej Wiosny, a mianowicie Partnerstwo na rzecz demokracji i wspólnego dobrobytu z południowym regionem Morza Śródziemnego oraz Nowa odpowiedź na zmieniające się sąsiedztwo¹⁶ wskazywały na wolę polityczną ze strony UE, aby włączyć się w ten skomplikowany proces (jednak środki, którymi dysponowała UE, okazały się niewystarczające). Wraz z nowymi dokumentami wprowadzono dla południowych sąsiadów zasadę warunkowości, „trzy

¹⁵ Regionalny dokument strategiczny i regionalny program indykacyjny dla partnerstwa eurośródziemnomorskiego, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_euromed_rsp_en.pdf [dostęp: 24.12.2013 r.].

¹⁶ A Partnership for Democracy and Shared Prosperity With the South Mediterranean (COM(2011) 200, March 8, 2011) oraz A New Strategy Towards A Changing Neighbourhood (COM(2011) 303, May 25, 2011).

M” – *Money, Markets, Mobility* (pieniądze, rynek, mobilność), uzależniająca przyznawanie środków wsparcia od zaangażowania danego państwa we wdrażanie reform zgodnie z zaproponowanym przez UE schematu. Wtedy także zdefiniowano na nowo obszary priorytetowe dla partnerstwa, mianowicie:

- transformacja i rozwój instytucjonalny
- współpraca z ludźmi,
- zrównoważony i zintegrowany wzrost i rozwój gospodarczy.

Wprowadzono nowy program o symbolicznej nazwie SPRING (Support for partnership, reforms and inclusive growth) z budżetem wysokości 350 mln euro, który miał stanowić odpowiedź UE na wyzwania w regionie Afryki Płn. przez udostępnianie funduszy dla krajów partnerskich, które gotowe są zobowiązać się do ustanowienia „prawdziwej, głębokiej i trwałej demokracji” w celu przeprowadzenia potrzebnych reform¹⁷. Działania zostały rozpoczęte w 2011 r. i koncentrowały się na trzech głównych komponentach: wzmocnienie aktorów pozarządowych, zwiększenie roli władz regionalnych i lokalnych oraz zwiększenie wsparcia studentów i młodzieży.

Programy w obszarze społecznym i humanitarnym

Warto spojrzeć na trzeci z serii Arab Human Development Report (AHDR)¹⁸ autorstwa UNDP z 2004 r., który został poświęcony wolności, rozumianej jako naczelną zasadą życia politycznego, warunkująca obszar sfery publicznej, medialnej, rządów opartych na demokracji i respektowania praw człowieka. W dokumencie czytamy m.in.: „wolność w szerokim sensie odnosi się nie tylko swobód obywatelskich i politycznych, ale także do wyzwolenia od wszelkich czynników, które zagrażają godności człowieka. Wolność wymaga stabilnego systemu rządów opartego na szerokiej reprezentacji grup społecznych i dbałości o zachowanie zasady praworządności w oparciu o niezależne sądownictwo i dobre prawo”. Autorzy raportu

¹⁷ Action Fiche for the southern Neighbourhood region programme. Support for partnership, reforms and inclusive growth (SPRING), http://ec.europa.eu/europeaid/documents/aap/2011/af_aap-spe_2011_enpi-s.pdf.

¹⁸ Określenie „kraje arabskie” stosowane w raportach Arab Human Development Report (AHDR) obejmują najczęściej 22 kraje, z których tylko część włączona jest w Partnerstwo Śroziemnomorskie.

wskazują, że istnieje olbrzymia przepaść oddzielająca rzeczywistość krajów arabskich od aspiracji i pragnień mieszkańców tego regionu, co staje się źródłem powszechnej frustracji i rozpaczony wśród Arabów i oddala wizję pokojowego przejścia do społeczności korzystającej z wolności i dobrych rządów¹⁹. UNDP wskazywało na nieumiejętność urzeczywistniania idei sprawnych rządów (ang. *good governance*) w krajach arabskich, a także wyraźne wykluczenie ekonomiczno-społeczne ze względu na płeć, jakie nieznane jest w krajach Zachodu. Raport UNDP diagnozował ponadto, że w krajach arabskich „władze starają się kontrolować organizacje społeczeństwa obywatelskiego, bezpośrednio lub pośrednio, za pomocą strategii represji. Wiele organizacji społeczeństwa obywatelskiego (Civil Society Organisations – CSOs) staje się sposobem na rozszerzanie wpływów politycznych. To z kolei ogranicza samodzielność organizacji społeczeństwa obywatelskiego, a w konsekwencji organizacje te przestają odgrywać znaczącą rolę w rozwiązywaniu istniejących kryzysów politycznych, gdyż zbyt mocno zostały uwikłane w relacje z władzą”²⁰.

Raporty UNDP obejmują znacznie szerszy zasięg geograficzny niż partnerstwo eurośródziemnomorskie (bo m.in. także Irak, Iran, Somalia, Jemen), ale mimo to stanowią cenne źródło wiedzy na temat wyzwań społeczno-humanitarnych, które są występują także w krajach basenu Morza Śródziemnego. Dokumenty te pokazują także, jaka przepaść dzieli rozwiązania stosowane w UE i systemy instytucjonalno-polityczne znane w krajach arabskich. W takiej sytuacji niezwykle ciężko proponować rozwiązania oparte na wspólnym kanonie wartości i zasadach, jak postuluje się w deklaracji barcelońskiej i na kolejnych etapach procesu eurośródziemnomorskiego. Dostarczają także argumentów, by UE podejmowała różnego typu interwencje w oparciu o systemy wartości i zachowała swą pozycję jako *normative Power*, mimo że – jak podkreśla m.in. D. Bechev – UE wykazuje pewną nieudolność w odgrywaniu roli zdecydowanego gracza sceny międzynarodowej, mówiącego jednym, silnym głosem europejskich państw²¹.

¹⁹ Towards Freedom in the Arab World. The third Arab Human Development Report (AHDR), United Nations Development Programme, Arab Fund for Economic and Social Development, Arab Gulf Programme for United Nations Development Organisations, <http://www.arabhdr.org/publications/contents/2004/execsum-04e.pdf> [tłum. własne].

²⁰ Ibidem.

²¹ D. Bechev, op. cit., s. 414–431.

Obecnie dobiega końca realizacja regionalnego dokumentu strategicznego i regionalnego programu indykatywnego dla partnerstwa eurośródziemnomorskiego. Zgodnie ze standardami instytucjonalnymi UE w najbliższym czasie powinniśmy się spodziewać raportów z ich wykonania. Dostępne powinny być także podsumowania programów, za pomocą których realizowana była współpraca eurośródziemnomorska w obszarze społecznym i kulturalnym. Poniżej przedstawię krótko najważniejsze z nich.

Eurośródziemnomorska Fundacja Dialogu Kultur im. Anny Lindh (ALF)

Idea powołania Fundacji narodziła się podczas konferencji ministrów spraw zagranicznych partnerstwa eurośródziemnomorskiego w 2002 r., a jej formalny początek datuje się na 2005 r. Obecnie Sieci Krajowe ALF działają w 43 państwach objętych Unią dla Śródziemnomorza, zrzeszając ponad 2500 organizacji społeczeństwa obywatelskiego²². Nad realizacją jej celów czuwa Dyrekcja Generalna Komisji Europejskiej ds. Rozwoju i Współpracy DG AID. Podstawowym zadaniem Fundacji jest wspieranie wymiany kulturalnej i intelektualnej z udziałem dziennikarzy i młodzieży krajów basenu Morza Śródziemnego, udzielanie patronatu wydarzeniom kulturalnym i edukacyjnym oraz promowanie osiągnięć procesu barcelońskiego. ALF wspiera działania na rzecz mobilności artystów i ludzi kultury, realizację idei społeczeństwa obywatelskiego, poszanowanie zasad demokracji, praw człowieka i szerokiego dostępu do kultury. Fundacja ma działać jako „sieć sieci”, tzn. platforma wymiany informacji pomiędzy narodowymi sieciami publicznymi i prywatnymi instytucjami aktywnymi na polu współpracy kulturalnej i dialogu międzykulturowego w obszarze eurośródziemnomorskim. W przypadku każdego projektu współpracy wymagane jest tworzenie konsorcjów przy udziale co najmniej jednego partnera europejskiego i jednego z basenu Morza Śródziemnomorskiego²³, co ma zapewnić partnerski wkład merytoryczny i definiowanie celów w oparciu o obustronne potrzeby.

²² Stron internetowa ALF: <http://www.euromedalex.org> oraz koordynatora polskiej sieci – Międzynarodowego Centrum Kultury <http://www.alfpolska.org>.

²³ Zob. Call for Proposals Guidelines 2012 na stronie ALF.

W kontekście tego artykułu proponuję zwrócić szczególną uwagę na następujące kwestie związane z ALF:

– mimo nazwy sugerującej pozarządowy status tego podmiotu – „fundacja” – ALF działa z nadania Unii Europejskiej, a jej podstawowym celem jest „wypełnianie wartości przyjętych w ramach partnerstwa eurośródziemnomorskiego od deklaracji barcelońskiej do szczytu w Paryżu: akceptacja pluralizmu i różnorodności kulturowej, wzajemnego szacunku między społeczeństwami, religii i przekonań, potwierdzeniem rządów prawa i podstawowych wolności”²⁴;

– ALF finansowana jest przez kraje należące do Unii dla Śródziemnomorza (przy znacznie większym udziale krajów UE) oraz przez Komisję Europejską;

– dotacje trafiają bezpośrednio do organizacji realizujących projekt, ale liderzy projektu muszą być zrzeszeni w ramach Sieci Krajowych. W związku z tym wymogiem możemy mówić o stymulowaniu przez KE współpracy międzysektorowej, promowaniu wieloszczeblowego zarządzania (*multilevel governance*), budowania sieci (*networking*) oraz przy wykorzystaniu procesów *bottom-up* (tj. oddolnych i przy udziale organizacji społeczeństwa obywatelskiego), a więc zgodnie z modelami współpracy przyjętymi w UE.

Euro-Med Youth Programme – program współpracy w obszarze młodzieży

W latach 2010–2013 zrealizowana została trzecia edycja programu (z budżetem 5 mln euro), w ramach której zaplanowano wsparcie dla około 100 projektów²⁵. Program objął 36 krajów (28 krajów UE oraz Algierię, Egipt, Jordanię, Liban, Maroko, Autonomię Palestyńską, Tunezję i Izrael²⁶), a jego celem jest „wspieranie i wzmacnianie zaangażowania i wkładu organizacji młodzieżowych i młodzieży z regionu Morza Śródziemne-

²⁴ <http://www.euromedalex.org/about/our-values-and-governance>.

²⁵ Publikacja *Introducing Youth Policies in the Medditter Partner Countries* wyd. Institut national de la Jeunesse et de l'Éducation populaire, http://www.euromedyouth.net/IMG/pdf/11-EuroMedJeunesse-Etudes_COMPILATION.pdf.

²⁶ Ze względu na obecną sytuację polityczną Syria wyłączona jest z udziału w programie.

go w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego i demokracji”. Program ma stymulować wzajemne zrozumienia między młodymi ludźmi w regionie eurośródziemnomorskim i walczyć ze stereotypami i uprzedzeniami. Ma on także promować aktywne obywatelstwo wśród młodzieży i zwiększyć ich poczucie solidarności. Długofalowo ma on się przyczyniać do rozwoju polityki młodzieżowej w krajach partnerskich i we współpracy pomiędzy finansowanymi przez program Euro-Med Youth Units. Program podzielony jest na trzy akcje: eurośródziemnomorskie wymiany młodzieży, wolontariat międzynarodowy oraz szkolenia i narzędzia służące tworzeniu sieci: seminaria kontaktowe, wizyty studyjne.

Akcje programu zostały zaprojektowane analogicznie do programu „Młodzież w działaniu”, za pomocą którego UE realizowała w latach 2007–2013 europejską politykę młodzieżową. Program adresowany był do młodzieży (w UE są to osoby do 30. roku życia), a także do osób pracujących z młodzieżą w ramach edukacji formalnej (szkolnej) lub pozaformalnej – tj. głównie do organizacji pozarządowych²⁷. W latach 2007–2013 uwagę zwracał silnie normatywny charakter programu (przezwyciężanie barier, uprzedzeń i stereotypów wśród młodych ludzi i zastępowanie ich poczuciem solidarności i tolerancji, wspieranie rozwoju osobowości młodych ludzi oraz mobilności młodzieży, promowanie aktywności obywatelskiej, a w szczególności obywatelstwa europejskiego²⁸). Obecnie polityka młodzieżowa UE została „wchłonięta” przez program Erasmus+, który ma zdecydowanie rynkowe cele. „Nowy program jest bardziej ambitny i ma bardziej strategiczny charakter, zachowując przy tym najważniejsze cele, czyli podnoszenie umiejętności i zwiększanie możliwości zatrudnienia, a także wspieranie modernizacji systemów kształcenia i szkolenia oraz programów na rzecz młodzieży” – czytamy na stronie programu²⁹. Erasmus+ ma przede wszystkim przyczyniać się do walki z bezrobociem młodzieży i rozwijać umiejętność pracy z osobami różnych narodowości i kultur.

W 2014 r. powinna się rozpocząć kolejna edycja Euro-Med Youth Programme. Ciekawe będzie przeprowadzenie analizy celów strategicznych programu, by ocenić, w jakim stopniu będzie on dążył do wprowadzania sy-

²⁷ 1719/2006/EC Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady zmieniająca decyzję nr 1719/2006/WE ustanawiającą program „Młodzież w działaniu” na lata 2007–2013, Bruksela 2006.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Strona internetowa programu Erasmus+ : <http://erasmusplus.org.pl/faq-2/>.

stemowych, długotrwałych rozwiązań (jak w przypadku odnowionej polityki młodzieżowej UE), a w jakim zachowa swój dotychczasowy charakter.

Euromed Civil Society Regional Programme – Regionalny program rozwoju społeczeństwa obywatelskiego

Program realizowany w latach 2010–2012 z budżetem 1,5 mln euro. Objął on zasięgiem kraje, które uczestniczą także w Youth Programme. Jego celem było wzmacnianie potencjału i pozycji społeczeństwa obywatelskiego oraz promowanie wieloszczeblowego i demokratycznego dialogu z udziałem władz krajowych, regionalnych i lokalnych. Program miał się przysłużyć koordynacji mechanizmów współpracy między obywatelami skupionymi w organizacjach a instytucjami publicznymi. Finansował tematyczne seminaria, które miały dawać szansę na prowadzenie takiego dialogu³⁰. W świetle wydarzeń Arabskiej Wiosny i nowej sytuacji w krajach śródziemnomorskich UE zadeklarowała, że Euromed Civil Society wzmocni swoją misję i otrzyma dodatkowe środki finansowe. Mimo że program został zakończony już w połowie 2013 r., nadal nie został wydany raport z jego wykonalności. Nie znamy zatem rezultatów programu, tj. jego wpływu na sytuację krajów objętych interwencją.

Warto wspomnieć także o innej formie współpracy, tj. o Neighbourhood Civil Society Facility (instrument na rzecz sąsiadujących społeczeństw obywatelskich). W latach 2011–2013 objął on zarówno „sąsiadów południowych”, jak i wschodnich. Służył więc jako jedna z form realizacji „Partnerstwa na rzecz Demokracji i wspólnego dobrobytu z południowym regionem Morza Śródziemnego”, a także Partnerstwa Wschodniego. Oferował wsparcie dla aktorów społeczeństwa obywatelskiego przez wzmocnienie roli organizacji pozarządowych. Miał usprawniać tworzenie środowiska sprzyjającego organizacjom, m.in. przez wzmocnienie ich roli, promowanie wolności mediów oraz prowadzenie obserwacji podczas wyborów³¹.

³⁰ Lista wydarzeń oraz ich tematyka dostępna jest na stronie programu: <http://www.euromedcivilsociety.net/index.php?lang=en>

³¹ Action Fiche for Neighbourhood Civil Society Facility 2011, http://ec.europa.eu/europeaid/documents/aap/2011/af_aap-spe_2011_enpi.pdf.

Ze względu na cele Euromed Civil Society Regional Programme (takie jak: zachęcanie do demokratycznego i obywatelskiego uczestnictwa obywateli), typy dofinansowanych działań (seminaria, szkolenia, dialog), a także preferowane sposoby działania (podejście międzysektorowe i wielopoziomowe) jest on analogiczny do programu „Europa dla obywateli”, który **ma na celu wspieranie aktywności obywateli krajów Europejskich oraz pomoc w realizacji międzynarodowych projektów społecznych, edukacyjnych i kulturalnych**³², tj. powinien przysłużyć się do tworzenia europejskiego *demos*. Co jednak znacznie odróżnia te programy od siebie, to fakt, że cele programu „Europa dla obywateli” planowane są na co najmniej siedem lat i pozostają one niezmiennie podczas całej perspektywy finansowej (2007–2013, 2014–2020), niezależnie od aktualnej sytuacji politycznej, ekonomicznej i społecznej w UE. EdO nie wnika poza tym w bieżące wydarzenia ze sfery obywatelskiej w Europie, na stronie programu nie znajdujemy żadnych informacji na ich temat. Euromed Civil Society Programme po pierwsze zaplanowany był na znacznie krótszy okres, a po drugie podczas jego realizacji wyłączona z udziału w programie została Syria. Strona programu zawiera ponadto aktualności ze sfery obywatelskiej z krajów Afryki Płn. – interwencje społeczne, protesty, działalność ruchów itd.

Polityki dotyczące społeczeństwa obywatelskiego czy też równości szans na rynku pracy i w życiu społecznym uznawane są często w samej UE jako drugorzędne wobec wiodących, „twardych polityk”, jak np. finanse, infrastruktura i polityka energetyczna. Okazują się one jednak niezwykle istotne, gdyż dotyczą standardów politycznych, form zaangażowania i codziennych praktyk społecznych. Programowa neutralność „Europy dla obywateli” w stosunku do bieżących kwestii zachodzących w UE przy jednoczesnym zainteresowaniu wydarzeniami w krajach Południa na stronie Euromed Civil Society Programme prowokuje do zastanowienia, czy UE łatwiej jest oceniać procesy zachodzące u sąsiadów, niż krytycznie spojrzeć na własny system z punktu widzenia aktywności obywatelskiej.

³² 1904/2006/EC, Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady ustanawiająca program „Europa dla Obywateli” promujący aktywne obywatelstwo europejskie na okres 2007–2013, Bruksela 2006.

Podsumowanie

W literaturze przedmiotu spotyka się stwierdzenie, że doświadczenia i osiągnięcia UE mogą być wzorem dla innych kontynentów, a Unia jako całość stanowi przykład najbardziej zaawansowanego w rozwoju systemu regionalnego na świecie³³. UE nie jest odseparowaną wyspą i łatwo zrozumieć, że przez proponowanie rozwiązań innym państwom (szczególnie sąsiadom) chroni także siebie. M. Leonard wskazuje, że UE domaga się wręcz od przylegających terytoriów, by stopniowo integrowały się z nią w ramach systemu instytucjonalnego, polityk i sieciach współpracy³⁴. Z kolei D. Bechev wskazuje na „paradoks niemocy” wpisany w relacje UE z krajami sąsiadującymi, w którym to Unia występuje jednocześnie jako biegun silnego przyciągania (*pole of attraction*) i ugrupowanie niezdolne do podjęcia skutecznych, spójnych działań (*underperformer*), co pokazała jej reakcja na wydarzenia Arabskiej Wiosny. Zdaniem badacza UE jest aktorem kierującym się chęcią realizacji własnych wartości i zasad, któremu jednak nie udaje się tej roli odegrać³⁵. Również Petr Kratochvil dostrzega napięcie między autopercepcją UE jako ugrupowania silnego, dominującego (*dominant power*) a jednocześnie sposobem prowadzenia polityki sąsiedztwa w sposób łagodny (*benign power*), która ma wpływać pozytywnie i angażująco na kraje sąsiadujące przez atrakcyjność wpisaną w samą istotę UE³⁶.

Patrząc na ramy i narzędzia współpracy (dokumenty strategiczne i programy), nie sposób oprzeć się wrażeniu, że w 2008 r. starano się w UE dokonać „lifingu” ENP. Skutkiem tych zabiegów powstała nie tylko Unia dla Śródziemnomorza w wymiarze południowym (z Francją na czele), ale także Europejskie Partnerstwo w wymiarze wschodnim (z Polską i Szwecją jako liderami w UE). Dimitri Kochenov przypomina, że ówczesny prezydent Francji Nicolas Sarkozy wystąpił z inicjatywą utworzenia UdŚ bez uprzedniego skonsultowania tego pomysłu z innymi państwami członkowskimi oraz bez planu na to, w jaki sposób skutecznie realizować to polityczne przedsięwzięcie – zabrakło jasno określonych celów, wskaźników

³³ P. J. Borkowski, *Polityczne teorie integracji międzynarodowej*, Warszawa 2007.

³⁴ M. Leonard, *Why Europe Will Run The 21st Century*, London 2005.

³⁵ D. Bechev, op. cit., s. 414–431.

³⁶ P. Kratochvil, *Constructing the EU's external roles: Friend in the South, teacher in the East, [w:] Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood*, (eds.) L. Delcour, E. Tulmets, Baden-Baden 2008.

i środków finansowych. Wprowadzona w 2008 r. Unia dla Śródziemnomorza pozostawiła zasadę warunkowości opartą na wprowadzaniu wartości, których zdefiniowanie i wprowadzenie w życie nie jest jednak ani czytelne, ani łatwo mierzalne³⁷.

Kochenov uważa, że niepotrzebnie rośnie złożoność dwóch głównych kierunków polityki sąsiedztwa UE, tj. wschodniego (Partnerstwo Wschodnie) i południowego (proces barceloński, a następnie Unia dla Śródziemnomorza). W 2009 r. zidentyfikował on problemy leżące u podstaw nieskuteczności tych inicjatyw w kontekście normatywnym:

– założenie o jednakowym definiowaniu wartości i podstaw demokracji, np. rozumieniu zasad dobrych rządów, decentralizacji, wieloszczeblowego zarządzania, społeczeństwa obywatelskiego. Zarówno w deklaracji bolońskiej, jak i w celach poszczególnych programów scharakteryzowanych w poprzednim akapicie wielokrotnie odwoływano się do takich kategorii, jak: zasady demokratyczne, społeczeństwo obywatelskie, wieloszczeblowe sprawowanie rządów, zakładając niejako, że desygnaty tych kategorii są całkowicie zrozumiałe dla wszystkich zaangażowanych stron;

– wprowadzenie zasady warunkowości „trzy M” – *Money, Markets, Mobility*, związanej z wypełnianiem oczekiwań normatywnych UE (*value-based conditionality*);

– niejasne połączenie wspomnianej zasady warunkowości, której reguły ustala UE, przy jednoczesnym głoszeniu idei „współdecydowania o procesie” w ramach współpracy eurośródziemnomorskiej (*joint ownership of the process*), która implikowałaby partnerstwo zaangażowanych stron³⁸.

Badacz wyraża opinię, że rozrasta się sfera normatywnych zobowiązań, rośnie skomplikowanie procesu, ale integracja nie pogłębia się, bo kraje członkowskie UE nie są w stanie uzgodnić wspólnej strategii politycznej wobec krajów sąsiadujących, co wpływa negatywnie na wizerunek całego procesu i może doprowadzić do jego niepowodzenia. Wezwał więc do przeprowadzenia głębokiej reformy podstaw ENP, zamiast stosowania obecnego podejścia polegającego na dodawaniu kolejnych warstw instrumentów politycznych do istniejących już i nieefektywnych struktur. Z kolei F Liber-

³⁷ D. Kochenov, *The ENP conditionality: Pre-accession mistakes repeated*, [w:] *Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood*, (eds.) L. Delcour, E. Tulmets, Baden-Baden 2008, s. 105.

³⁸ D. Kochenov, *The Eastern partnership, the Union for the Mediterranean and the Remaining Need to Do Something the ENP*, CRCEES Working Papers 2009, No. 3.

ti ocenia, że UdŚ została oparta na tych samych założeniach co uprzednio proces barceloński (*nomen omen* jego zdaniem nieudany i nieefektywny) i nie poczyniła kroku w stronę integracji. Jako przykład przytacza on, że cele Unii zostały sformułowane w sposób identyczny, jak było to w przypadku ENP: przekształcenie krajów basenu Morza Śródziemnego w przestrzeń pokoju, demokracji, współpracy i wzrostu³⁹. Pozornie, bo na poziomie deklaracyjnym, mamy więc do czynienia z konsekwencją w postawie UE wobec południowych sąsiadów. W rzeczywistości jednak widzimy, jak nieskutecznie przebiega proces współpracy, a jedną z przyczyn tego niepowodzenia jest być może założenie, że kraje południowego basenu Morza Śródziemnego będą rozumieć i realizować zadeklarowane wartości w sposób analogiczny do partnerów z UE.

Bibliografia

Książki i artykuły

- Adler E., Crawford B., *Normative Power: The European Practice of Region Building and the Case of the Euro-Mediterranean Partnership (EMP)*, Other Recent Work, Institute of European Studies, UC Berkeley, <http://escholarship.org/uc/item/6xx6n5p4>.
- Barbe E., Johansson-Nogues E., *The EU as a modest 'force for good': the European Neighbourhood Policy*, *International Affairs* 2008, Vol. 84, Issue 1.
- Bechev D., *Of power and powerless: The EU and its neighbours*, *Comparative European Politics* 2011, No. 9.
- Borkowski P. J., *Polityczne teorie integracji międzynarodowej*, Warszawa 2007.
- Cameron F., *An Introduction to European Foreign Policy*, London 2007.
- Detape Y., Kagan M., *Training and employment in the northern and southern Mediterranean region*, Publication MEDSTAT II, Ed. ADETEF, 2008

³⁹ F. Liberti, *The European Union and the South Mediterranean partners: L'Union pour la Méditerranée, a French attempt to refocus the EU engagement toward the south*, [w:] *Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood*, (eds.) L. Delcour, E. Tulmets, Baden-Baden 2008.

- Kochenow D., *The ENP conditionality: Pre-accession mistakes repeated*, [w:] *Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood*, (eds.) L. Delcour, E. Tulmets, Baden-Baden 2008.
- Kochenow D., *The Eastern partnership, the Union for the Mediterranean and the Remaining Need to Do Something the ENP*, CRCEES Working Papers 2009, No. 3.
- Kochenov D., *New developments in the European Neighbourhood Policy: Ignoring the problems*, *Comparative European Politics* 2011, No. 9.
- Kołodowska A., *10 lat partnerstwa śródziemnomorskiego – bilans i perspektywy*, *Materiały Studialne Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych* 2006, nr 3
- Kratochvil P., *Constructing the EU's external roles: Friend in the South, teacher in the East?*, [w:] *Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood*, (eds.) L. Delcour, E. Tulmets, Baden-Baden 2008.
- Lerch M., Schweltnus G., *Normative by nature? The role of coherence in justifying the EU's external human rights policy*, *Journal of European Public Policy* 2006, Vol. 13, Issue 2.
- Liberti F., *The European Union and the South Mediterranean partners: L'Union pour la Mediterranee, a French attempt to refocus the EU engagement toward the south, ?*, [w:] *Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood*, (eds.) L. Delcour, E. Tulmets, Baden-Baden 2008.
- Manners I., *Normative Power Europe: A contradiction in terms?*, *Journal of Common Market Studies* 2002, Vol. 20, No. 2.
- Leonard M., *Why Europe Will Run The 21st Century*, London 2005.
- R. Youngs, *What has Europe been doing? Trends in Democracy Assistance*, *Journal of Democracy* 2008, Vol. 19, No. 2.
- K. Zajączkowski, *Unia Europejska jako aktor globalny – aspekty polityczno-obronne*, *Studia Europejskie* 2009, nr 1.

Raporty i publikacje

- Bahjat Achikbache - MEDSTAT II - LOT 2, Final Report - Social Statistics, Publication MEDSTAT II, Ed. ADETEF, październik 2009, ISSN 1958-069X.
- Deklaracja Konferencji Barcelońskiej, http://www.eeas.europa.eu/euro-med/docs/bd_en.pdf.

EuroMediterranean Statistics, General and regional statistics. Collection: Statistical books, European Communities 2009, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITYOFFPUB/KS-DI-09-001/EN/KS-DI-09-001-EN.PDF>.

Introducing Youth Policies in the Medditterean Partner Countries, wyd. Institut national de la Jeunesse et de l'Éducation populaire, http://www.euromedyouth.net/IMG/pdf/11EuroMedJeunesseEtudes_COMPILATION.pdf.

Raport Komisji Europejskiej, DG Trade European Union, Trade in goods with MEDA (Mediterranean Countries In The Euro-Mediterranean Partnership z 22 listopada 2013, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_117660.pdf.

Regionalny dokument strategiczny i regionalny program indykatywny dla partnerstwa eurośródziemnomorskiego, dostęp on line: 24.12.2013. Dostępne w World Wide Web: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_euromed_rsp_en.pdf

Report of the Working Party examining the problem of the enlargement of the powers of the European Parliament. Report Vedel, Commission of the European Communities, Brussels 1972.

Towards Freedom in the Arab World. The third Arab Human Development Report (AHDR), United Nations Development Programme, Arab Fund for Economic and Social Development, Arab Gulf Programme for United Nations Development Organisations, <http://www.arabhdr.org/publications/contents/2004/execsum - 04e.pdf>.